УДК 398

Г.Р. Хөсәенова

«ТАҺИР БЕЛӘН ЗӨҺРӘ» СЮЖЕТЛЫ ДАСТАННАР: ӨЙРӘНЕЛҮ ДӘРӘҖӘСЕ, КУЛЪЯЗМАЛАРЫ ҺӘМ СӨЙЛӘМӘ ВАРИАНТЛАРЫ

Дастан «Тахир и Зухра» является одним из прекрасных эпических памятников, многочисленные татароязычные варианты которого распространены в народе. Автор статьи поднимает вопрос об актуальности дальнейшего изучения татарской версии дастана, дает информацию о вновь найденных текстах, хранящихся в архивах научных центров Казани, обобщает задачи по изучению татарского романического эпоса.

Ключевые слова: дастан, «Тахир и Зухра», рукопись, татарский фольклор.

«Таһир – Зөһрә» сюжеты урта гасырлардан ук килә, аңа төрки халыклардан азәрбәйҗан, төрек, үзбәк, уйгыр, балкар, казакъ, төрекмән, башкорт, татар һ.б. халыклар, бик яратып, әллә ничә вариантта төрле күләмдәге әсәрләр иҗат иткәннәр.

Дастанның татар версиясе күп вариантлы булуы белән игътибарны җәлеп итә. Шунысы кызыклы: моннан биш-алты гасыр элек халыкның күңел кылларын тибрәткән «Таһир – Зөһрә» вакыйгасы белән бәйле дастан кулъязмалары татарлар яши торган төбәкләрдә әле безнең көннәрдә дә табылып тора. Кулъязмалар Казан фәнни үзәкләреннән Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә [Татарстан Республикасы Милли китапханәсе], Казан федераль университеты Н. Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәнең сирәк китаплар һәп кулъязмалар бүлегендә [Казан федераль университеты...] һәм иң зур күпчелеге Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана [Татарстан Фәннәр академиясе..., колл. 39]. Дастанның татар телле вариантлары Идел буенда да, Себер киңлекләрендә дә киң таралган, берничә гасыр буена халыкка рухи азык ролен үтәп килгән.

Әдәбиятта һәм фольклорда әлеге дастанга аз игътибар ителгән дип әйтеп булмый. Татар версиясе турында Х. Хисмәтуллинның [Хисмәтуллин, б. 147–148], Ф. Әхмәтованың [Әхмәтова, б. 312–321] һ.б.ның аерым мәкаләләре бар. Дастанның археографик экспедицияләр вакытында табылган кайбер вариантларын галим М. Әхмәтҗанов текстологик эшкәртеп, матбугатта чыгаруга иреште [Әхмәтҗанов, 1987; 1989]. «Татар кулъязма китабы» монографиясендә дә ул дастанга шактый урын бирә, аның Сәйдинекеннән тыш вариантларын барлый, кулъязма нөсхәләрдә дастанның милли үзенчәлекләрен ачыклый,

«Таһир белән Зөһрә» хакындагы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана торган кульъязмаларга аеруча киң тукталa, аларны башка халык версияләре белән чагыштырып, татар кульъязма вариантларына күзәтү ясый [Әхмәтҗанов, 2000, б. 169–179].

Филология фәннәре докторы, профессор Ф. Урманчеевның «Героический эпос татарского народа» хезмәтендә «Таһир белән Зөһрә»гә Көнчыгыш әдәбияты аша килеп кергән китаби чыгышлы дастан буларак аерым әһәмият бирелгән [Урманчеев, с. 189–194].

Филология фәннәре докторы, профессор Ф. Яхин үзенең «Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология» исемле монографиясендә Сәйяди иҗатына һәм аның «Дастаны Бабахан» әсәренә аерым бүлекчә багышлаган, әсәрдәге мифологик вакыйгалар һәм алымнарга мөнәсәбәттә Сәйяди һәм Кормаши вариантларына чагыштырма характерда махсус тукталган [Яхин, б. 185–199].

Филология фәннәре докторы Р. Исламов, дастанның балкар версиясен табып, аны матбугатка чыгарды [Исламов, б. 193–204]. Текст алдыннан бирелгән кереш сүздә галим «Таһир белән Зөһрә» сюжетлы әлеге әсәрнең төрле халыкларда таралган кульъязмалары турында бик күп чыганакларны күрсәтә, дастан версияләре хакында гаять бай мәгълүмат бирә.

Болардан тыш, филология фәннәре докторы Лилия Мөхәмәтҗанова тарафыннан дастанның күп кенә вариантлары, текстларда фольклор башлангычы һәм индивидуаль башлангыч чагылышына фәнни-теоретик якын килеп, анализланды, яңача бәяләнде [Мухаметзянова, с. 318–352].

Димәк, башка халыкларның «Таһир – Зөһрә» сюжетлы романик дастаннары янәшәсендә татар халкының да милли үзенчәлекләргә ия үз версиясе бар һәм бу һич тә бәхәс уятмый. Хәлбуки татар версиясенең барлык вариантлары да әлегәчә билгеле бер эзлеклелек белән анализланмаган, алар хакында фикер гомумиләштерелмәгән, кульъязма нөсхәләрнең барысына да тиешле теоретик игътибар бирелмәгән, әле аларның гарәп графикасында гына билгелеләре дә, кириллицада язып алынып, чагыштырма характерда өйрәнелми калган нөсхәләре дә шактый. Дастанның татар фольклорына һәм әдәбиятына йогынтысы хакында теоретик гомумиләштерүләр ясау мөһим. Татар дастаннары классификациясендә мәхәббәт дастаны буларак та «Таһир – Зөһрә» сюжетлы истәлекләр аерым әһәмияткә ия. Татар эпосы, аерым алганда мәхәббәт дастаннары дип билгеләнә торган ядкәрләр өлкәсенә кагылышлы терминнар («мәхәббәт дастаны», «романик дастан», «романик эпос» һ.б.) җәһәтеннән дә мәсьәләгә фәнни ачыклык кертү ихтыяҗы бар. Болар барысы да романик характердагы «Таһир белән Зөһрә» дастанының татар версиясе вариантларын җентекле өйрәнү өчен

мәйданның шактый киң булуын күрсәтә. Милли эпос һәм, гомумән, дөнья эпосы яссылыгында татар версиясенең үз урыны, һичшиксез, бар.

Яшь Таһир белән Зөһрәнең илаһи мәхәббәтенә багышланган сюжетның төгәл кайсы чорда барлыкка килүе билгеле түгел. Халык арасында популяр сюжетка нигезләнеп, дастанның татар-төрки телендә әүвәлге язма версиясен иҗат итүче – Сәйяди исемле шагыйрь. Сәйядигә мөнәсәбәтле әсәр борынгы гомумтөрки телдә язылган. Әмма аның кайчан иҗат ителгән булуы турында да мәгълүмат юк дәрәҗәсендә. Текстта күрсәтелгән датага нигезләнеп, күпчелек галимнәр аны урта гасырларга – 1414 елга карый дип саный. Әмма бу дата шактый бәхәсле. «Бабабхан дастаны» XV йөз башына түгел, ә күпкә соңрак чорга – XVI яисә XVII йөзгә карый дигән фикерне алга сөргән фәнни караш та бар. Бу әсәр – Таһир белән Зөһрәнең мәхәббәт вакыйгаларына багышланган гаҗәеп шигъри роман, Сәйяди исемле авторның фәнгә билгеле бердәнбер әсәре. Дастанның тәүге табылган нөсхәсе Санкт-Петербургның Көнчыгышны өйрәнү институты кулъязмалар бүлегендә саклана. Әсәрнең Ф. Яхин тарафыннан хәзерге әдәби телгә якынайтып эшләнгән бай эчтәлектәге тулы тексты галимнең кереш сүзе белән аерым китап булып дөнья күрде [Яхин, б. 191].

Сәйядидән соң Таһир белән Зөһрә сюжетына мөрәҗәгать итүчеләр бик күп булган, бу тема күп кенә төрки халыкларның уртак мирасына әверелгән. Әйтик, төрекмән поэзиясе классигы Молланепес (1810–1862) әлеге сюжетка классик дәрәҗәдә күләмле әсәр язган. Молланепес «Таһир белән Зөһрә»сенең рус һ.б. телләргә тәрҗемәләре дә бар [Молла-Непес].

Әлеге сюжетка әдәби вариантлар белән параллель рәвештә «Таһир белән Зөһрә»нең фольклор вариантлары да яшәгән. Алары дастанның Сәйяди версиясеннән үзгә, чорына хас халык теленә якын торалар. Татарларда мондый дастаннар шактый күп. «Таһир белән Зөһрә» дастаны халык арасында иң күп укыла, иң киң таралган әсәр булган. Бу сюжетка халыкның үз арасыннан чыккан шагыйрьләр дә мөрәҗәгать иткән. Әйтик, Казанда Әхмәт Уразаев-Кормаши (Әхмәт мелла Мөхәммәтзариф углы Уразаев-Әлкызылҗарый Әлкормаши, туган елы билгесез – 1883 елда вафат) төзегән һәм бастырып чыгарган «Таһир илә Зөһрә» дастаны – фольклор белән әдәбият арасында торган шундый әсәрләрдән. Алга таба 1872 елда шушы ук сюжетның икенче бер татар варианты текстын Санкт-Петербургта В. Радлов бастырып чыгарган, галим дастанны Себер татарларыннан язып алган [Радлов, с. 274–286].

Таһир – Зөһрә сюжетына багышланган текстлар татар халкында болар белән генә чикләнми. Халыкта кулъязмалар рәвешендә йөргән, әле бүгенге көндә дә табыла торган вариантлар үзенең күләме белән дә, шигъри эшләнеше ягыннан да

Сәйяди, Кормаши, Радлов вариантларыннан күпкә үзгә. Сюжетының мөстәкыйльлеге, традицияләренең борынгылыгы һәм халыкта гаять популярлыгы җәһәтеннән алар шактый әһәмиятле чыганак булып саналалар.

Таһир – Зөһрә сюжетлы татар дастаннарының халык теленнән язып алынган бер вариантына тукталыйк. Дастан «Таһир белән Зөһрә» исеме белән теркәлгән. Бу истәлекне татар шагыйре Ш. Маннур 1940 елда Татарстанның Мамадыш районына керә торган Тулбай авылында Мәгърифә Хәмидуллинадан язып алган. Текстның оригиналы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана [Татарстан Фәннәр академиясе..., колл. 7]. Ш. Маннур әлеге вариантны фольклорчы Х. Ярми, язучы Г. Бәширов составындагы фольклор экспедициясе вакытында язып алган. Текст хәзерге татар әдәби телендә. Ул, Ф. Әхмәтова тарафыннан әзерләнеп, «Татар эпосы. Дастаннар» китабында [Татар эпосы, б. 129–132] беренче мәртәбә дөнья күрә. Тексттан мисаллар шушы чыганактан алынды.

«Борын заманда...» дип башланып китүе белән үк бу әсәр әкиятне хәтерләртә. Бу вариантта Таһирның ятим бала булуы, апасы белән генә яшәве, җиде яшьтән мәктәпкә йөри башлавы һәм шул ук мәктәптә укучы Зөһрә белән туганнар кебек дуслашуы турында мәгълүмат бирелә, Зөһрәнең гади генә кыз булмыйча, шушы ил патшасының кызы булуы да әйтелә. Таһир «бик матур, бик гүзәл, бик уңган» һәм, өстәвенә, оста гармунчы икән. Патша вәзирләре моннан бик көнләшә. Көннәрдән бер көнне Таһирның Зөһрә тәрәзәсе каршына гармун уйнап килеп басуын, ә Зөһрәнең исә аста басып торган Таһирга тәрәзәдән бау төшереп, шул бау белән Таһирны үз янына алдыруын көнче гарәп күреп тора һәм моны патшага җиткерә. Таһирны сандыкка салып суга агызалар. Зөһрә елый. Гөл патшасы кызлары тарафыннан суга батудан коткарылган Таһир, үзенә бер күрүдә гашыйк булган чибәр кызларга күз дә салмыйча, «Зөһрәҗан белән вәгъдәм бар», дип, тегеләр йоклаган вакытны туры китереп, бер ак атка атланып, үз иленә кача. Кайтса, Зөһрәне икенче бер патша улына кияүгә бирергә җыенып яталар. Таһир туйга кызлар киемендәге уенчы сыйфатында керә. Зөһрә моны уйнавыннан танып ала, алар бергә качып китәләр. Боларның чыгып киткәннәрен күргән гарәп тагын барып әләкли. Таһир белән Зөһрәнең артларыннан куа чыгып, Таһирны тотып алып кайталар, бармакларын кисеп җәзалыйлар. Таһир, рәшәткәләрне җимереп чыгып кача, ерак ком сәхрәсенә китә, шунда каны агып бетеп, сусап, тилмереп үлә. Аны эзләп чыгып йөгергән Зөһрә дә, Таһирны табып, аны кочаклап үлә.

Әсәрнең ахыры бер-берсен сөйгән ике яшь кешенең үлеме белән тәмамлануга карамастан, сөйләнгән эчтәлеге, стиле, кыскалыгы, вакыйгаларның әкияткә хас җыйнаклыгы, тулысынча

диярлек прозаик характерда булуы, чынбарлыкны эпик сурәтләүдән бигрәк, күбрәк уйдырмага тартым булуы белән, Ш. Маннур варианты дастан кысаларыннан чыгып, әкияткә якыная кебек. Уртак дастани сюжеттан биредә Кормаши вариантында да очрый торган сандыкка салып суга агызу мотивы, Таһирның апасы, гарәп образы, тәрәзә астына килеп җырлау эпизоды бар. Тезмә юллар ике урында гына китерелгән. Аның беренчесе – Таһирның тәрәзә төбенә килеп әйткән ике юллык җыры:

Таһирҗаның килгәндер,
Уян, Зөһрә солтаным.

Ә икенчесе исә, Таһирның үлеме турындагы хәбәрне ишеткәч, Зөһрәнең җырлаган җыры:

И татарсыз, татарсыз,
Бер-берегезгә ук атарсыз,
Базарларда ит беткәч,
Таһир итен ашарсыз.

Юлларның һәр икесе бераз гына үзгә рәвештә Кормаши вариантында да бар. Кормаши вариантында Таһирның башын чапкач акылын югалткан Зөһрәгә, сөйгәненең итен кисеп алып, аны кыздырып, алдына куялар. Моның нинди ит икәнен белеп алган Зөһрә югарыдагы мисалда китерелгән сүзләрне әйтеп җырлый. Ф. Яхин, Кормаши вариантында да очраган әлеге юллардагы «татар» сүзенә бәя биреп, бу сүзнең, Ә. Ясәви һәм С. Бакыргани шигырьләрендәгечә, динсезлекне белдерүдә кулланыла торган сүзләрнең синонимы буларак («яһүд, христиан белән беррәттән, ислам диненең дошманнары буларак») кулланылган булуы турындагы фикер әйткән иде [Яхин, б. 188]. Галимнең хаклы фикеренә кушылабыз. Бу – «татар» сүзенең этноним буларак кулланыла башлавы һәм, гомумән, аның халыкта үзэтноним булып китүе бик соң башлануга барып тоташа торган четерекле сорауларның берсе. Бәхәскә кереп тормый гына шуны төгәл әйтә алабыз: «татар» терминының бүгенге укучы аңлаганнан күпкә борынгырак мәгънәсе әсәрнең тарихи чынбарлыкны чагылдыруы, димәк, әсәр генезисының да борынгылыгы хакында сөйли, гәрчә сюжет үзе тарихилыктан читләшкән кебек кабул ителсә дә. Ш.Маннур вариантына Кормашидан шушы юлларның килеп керүе әлеге истәлекне телдән бәян итүченең элек Кормаши әсәре белән таныш булуын күрсәтә. Сөйләүче, исендә калганнарны файдаланып, сюжетны өр-яңа вариантта үзенчәлекле рәвештә әкиятләштереп сөйләп биргән. Әсәр ахырында Таһир белән Зөһрәнең каберләре читтә булып, алар арасына көнче гарәпне күмүләре, күмгәч, ике гашыйк каберенә матур гөлләр үсеп чыгуы, ә гарәп кабере өстендә үсә торган чәнечкеле таякның аларга һаман комачаулап торуы да Кормаши вариантының бетем өлешенә бик якын.

Бу варианттан тыш та «Таһир белән Зөһрә» сюжетына халыкта таралган кульязмалар шактый. Аларның күбесе әдәбиятчы-текстологлар тарафыннан эшләнеп, башка вариантлары белән чагыштырылып, матбугатта басыла килә. Әйтик, Татар-

станның хәзерге Әтнә районы Бәрәскә авылында Бикчәнтәй бине мелла Ибраһим мәдрәсәсе шәкертләре тарафыннан 1776–1801 елларда күчерелгән өч кулъязма, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты фондына Марат Кильдиев тапшырган яисә Гали Рәхим кулы белән күчерелгән булуы ихтимал кулъязмалар, Яңа Мәңгәр, Ишнарат, Куакбаш, Хәсәншәех авылларында язылган кулъязмалар һ.б. күпләгән вариантлар һәркайсы – үз үзенчәлекләре булган мөстәкыйль ядкәрләр. Аларның һәркайсы XVIII йөз ахырларына нисбәт ителә, күләмнәре – 1 биттән башлап, 6–7 биткәчә. Боларның булу факты сюжетның Казан татарларында популярлыгын гына раслап калмый, ә XVIII йөздән соң фольклор әсәренең биредә тәмам әдәби әсәр тексты функциясен үтәүгә күчкән булуын да күрсәтә. «Таһир белән Зөһрә» дастанының татар халкындагы яшәеше фольклордан килә торган мотивларның бик уңышлы төстә язмада чагылыш табуын, кулъязмалар булып таралып, халыкның уку-язуга ихтыяҗын канәгатьләндерү чыганагына әверелеп китү фактын искәртә.

Шул ук вакытта дастанның Омск, Төмән, Курган, Чиләбе өлкәсендә, Пермь краенда, Татарстанның Тәтеш районы Олы Тархан авылында, Мордовия Республикасында татар кешеләреннән татар телендә язып алынган сөйләмә характердагы истәлекләр дә бар. Болар – дастаннан кыска фрагментлар, күпчелек очракта – дастанда Таһирның җырлап әйткән сүзләре. Җыр өлешләре гадәттә көйләп әйтелгән, алар дастанның мәгълүм язма вариантларындагы шигъри монологлар белән туры килә яисә шул монологлардан бер өзекне тәшкил итә. Кайбер очракларда информант язмадан укыганның кыскача эчтәлеген сөйли, дастаннан берничә шигырьне телдән әйтә. Арада шактый тулы вариантлар да очрый. Мәсәлән, 1957 елда Мордовия республикасы Темников районында И. Надиров Фатыйма Акбулатовадан, 1966 елда Курган өлкәсендә Ф. Йосыпов Сабира Шәфикъ кызы Гайнетдиновадан (1907 елгы), 1978 елда Р. Ягъфәров Сабира Гайнетдиновадан (1907) әлеге дастанның фабула характерындагы берәр вариантын язып алганнар. Институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә Асия Садыйкова тарафыннан Фаизә Гобәйдуллинадан язып алынган язма саклана [Таһир белән Зөһрә]. 1969 елда Ф. Йосыпов тарафыннан Курган өлкәсе Сафакүл татарларыннан язып алган, 1972 елда Р. Ягъфәровның Пермь крае Барда районында Тәлгыя Буранголовадан, 1980 елда Ф.Әхмәтованың Төмән өлкәсе Тубыл районында Сәрбәр Бәхтиевадан язып алынган текстлар шулай ук махсус тикшерүгә алынырга лаек вариантлар. З. Сәйдәшеваның Татарстанның Тәтеш районында Рәхимә Андаевадан «Таһир белән Зөһрә» дастаныннан кыска гына җыр өлешләре язып алган булуы хакында да кызыклы мәгълүматлар бар [Татар халык иҗаты, б. 371–372]. 1978 елда Р. Ягъфәров Чиләбе

өлкәсендә Сабира Гайнетдиновадан (1907 елгы), 1980 елда Ф. Әхмәтова Мәскәү шәһәрендә яшәүче Мөхәммәтша Кәримовтан (1911 елгы) әсәрнең кыскача эчтәлеген һәм берничә шигырен язып алган, дастанның татар версиясен гомуми планда караганда, боларның һәркайсының әһәмияте бик зур. Болардан тыш, Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә безнең тарафтан дастанның янә бер яңа варианты табылды. «Гашыйк Гариб хикәясе вә Таһир илә Зөһрә хикәясе вә Фәрхад илә Ширин хикәясе» дигән исем белән теркәлгән гарәп язулы бу басма 48 битне тәшкил итә, «Таһир белән Зөһрә» варианты үзе генә 21 битне алып тора [Гашыйк Гариб хикәясе вә Таһир илә Зөһрә хикәясе...]. Дастаннар бар да татар телендә, китап үзе 1886 елда Төркиядә басылган, Әхмәтһади Максуди автографы куелган.

Югарыда искә алынган вариантлар арасында халык теленнән язып алганнары да, кулъязмада сакланып, архивка тапшырылганнары да, авторлар иҗат иткәннәре дә, XIX йөз ахырыннан китап булып басылып чыкканнары да очрый. Дастанның татар халкында нинди формада саклануына игътибар итсәк, язма вариантлары белән янәшә XX йөзнең ахырларына кадәр «Таһир белән Зөһрә»не телдән башкару да өлешчә саклана килгәнлеге мәгълүм. Бу – әлеге сюжетка мөнәсәбәттә татарларда фольклор традицияләренең югалып бетмәве дигән сүз. Бу – «Таһир белән Зөһрә» сюжетының фольклор белән кире бәйләнеш тотуын тәэмин итә килгән әһәмиятле күренеш. Дастанның язма вариантларында, фольклор мотивларының күпләп очравы белән бергә, кайбер очракларда дастанны телдән башкару традицияләренең онытылып бетмәгән булуы да «Таһир белән Зөһрә»нең татар версиясен үзенчәлекле итә.

«Таһир белән Зөһрә»нең татар вариантларына югарыда ясалган күзәтүләргә нигезләнеп, мондый гомуми нәтиҗә ясыйбыз: дастан жанры дигәндә, татар халкында аның һәм сөйләмә, һәм китаби формада яшәгәнлеген истә тотарга кирәк. Халкыбызның «Таһир-Зөһрә» сюжетына корылган дастаннарның төрле вариантлары шуны раслый. Төрки эпосында сөйләмә һәм язма дастаннар сюжет-мотивлары, идеяләре, шигъри эшләнеше һ. б. яклары белән бер-берсенә тирән керешкән, әмма гасырлардан ук килә торган традиция булып формалашкан ике юнәлешне тәшкил итәләр. «Таһир белән Зөһрә» сюжетлы дастан татарларда төрле формада таралган. Казан татарлары иҗатында сөйләмә формада сакланган очракта әлеге сюжетның әкиятләшүгә йөз тотканлыгы, яисә әсәрнең фрагментар характерда булуы ачыклана

Барлыкка килгән тарихи алшартлар йогынтысында башка эпик әсәрләр рәтендә «Таһир белән Зөһрә» дастаны да татарларда әдәби әсәр үрнәге кебек кабул ителгән, кулдан-кулга күчерелеп укылган. «Таһир белән Зөһрә» дастанының татар халкындагы күпләгән вариантлары – халык иҗатының дастан жанрын

баета торган, аның һәм язма һәм телдән иҗат ителәә килгән эпик традицияләргә таянган ядкәр булуын ассызыклый торган гүзәл мисаллар. Мәхәббәт дастаны «Таһир белән Зөһрә»нең төрле формада таралган, бүгенге көндә дә табыла торган вариантларының һәркайсы татар версиясен үзенчәлекле төсмерләргә баета. Халык иҗатында җитди урын алып торган әлеге дастанны махсус җентекле өйрәнү – көн кадагындагы мәсьәлә.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М. «Таһир белән Зөһрә» дастаны // Казан утлары. 1987. № 4. Б. 179–186.

Әхмәтҗанов М. «Таһир белән Зөһрә»нең тагы бер билгесез кулъязмасы // Эзләнүләр, уйланулар, табышлар. Казан, 1989. Б. 67–72.

Әхмәтҗанов М. Татар кулъязма китабы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 270 б.

Әхмәтова Ф.В. Дастаны Бабахан // Татар әдәбияты: 6 томда. Т. 1. Урта гасырлар дәвере. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 312–321.

Гашыйк Гариб хикәясе вә Таһир иләә Зөһрә хикәясе вә Фәрхад илә Ширин хикәясе // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге. Фәридә Гаффарова коллекциясе, № 132.

Исламов Р.Ф. Еще об одном варианте дастана «Таһир и Зухра» // Гасырлар авазы = Эхо веков. 2005. № 2. С. 193–204.

Казан федераль университеты Н. Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәнең сирәк китаплар һәп кулъязмалар бүлеге. Т-493, Т-497 һ.б.

Молла-Непес. Сказание о Зохре и Тахире. М: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1960. 252 с.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань, ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. 380 с.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч.IV. Наречие барабинских, татарских, тобольских и тюменских татар. СПб., 1872. 412 с.

Сайади. Таһир – Зөһрә (Бабахан дастаны). Казан: Раннур, 1998. 192 б.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Татар эпосы. Дастаннар / төзүче, кереш сүз һәм искәрмәләр язучы, сүзлекне әзерләүче Ф.В. Әхмәтова-Урманче. Казан: Раннур, 2004. 640 б.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге. Фәридә Гаффарова коллекциясе, № 132.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Колл. 39, сакл. бер. № 4896, 1861, 2811, 2016; ф. 41, оп. 1, сакл. бер., № 6, 63 һ.б.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. 1940, колл. 7, п. 1, сак. бер. 3.

Таһир белән Зөһрә // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 93, папка 1, сак. бер. 21, кассета № 1.

Урманчеев Ф. Героический эпос татарского народа. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 312 с.

Хисмәтуллин Х. Гаделлек һәм мәхәббәт поэзиясе («Дастан Бабахан» әсәренә 550 ел тулу уңае белән). Совет әдәбияты. 1965. № 7. Б. 147–148.

Яхин Ф. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Казан: Татар дәүләт гуманитар институты нәшрияты, 2000. 286 б.

Хөсәенова Гөлнира Рәзиф кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге аспиранты